

**ZARYS DZIEJÓW**  
**Powstania i upadku reformacji**  
**W POLSCE**

hr. Walerjana Krasieńskiego.

---

TLÓMACZENIE Z ANGIELSKIEGO.

---

Wydał ks. **Jul. Bursche**  
I Pastor Warszawski.

—❧— **Tom II cz. I.** —❧—

**WARSZAWA.**

NAKŁADEM „ZWIASTUNA EWANGELICZNEGO.”

—  
1904.

Skład główny w księgarni W. Mielkego, Elektoralna 30.

DRUK A. GINSA, NOWOZIELNA 47.

# SPIS RZECZY.

## ROZDZIAŁ I.

**Bezkrólewie po zgonie Zygmunta Augusta. Wstąpienie na tron króla Henryka Walezego i krótkie jego panowanie.**

Stan Polski w chwili zgonu Zygmunta Augusta.—Spisek Commendoniego dla zapewnienia tronu arcyksięciu Ernestowi.—Commendoni rzuca niezgodę między protestantów.—Spisek ten nie został wykonany, gdyż cesarz odmówił mu poparcia.—Coligny zamierza połączyć wszystkich protestantów przeciw Rzymowi.—Coligny pragnie zapewnić tron polski księciu francuskiemu, widząc w tem wielkie korzyści dla ewangelików.—Działalność karla Krassowskiego.—Stan stronnictw w chwili zgonu króla.—Zgromadzenie szlachty małopolskiej w Krakowie.—Zgromadzenie w Knyszynie, Łowiczu, Środzie i Kaskach.—Konfederacja, dnia 6 stycznia 1573 r. w Warszawie zawiązana, zapewnia wszystkim wyznaniom chrześcijańskim w Polsce równość wobec prawa.—Kandydaci do tronu polskiego.—Zabiegi dworu francuskiego.—Poselstwo Montluc.—Rzeź w nocy św. Bartłomieja i wrażenie, jakie w Polsce wywarła.—Montluc dopiął celu swego poselstwa.—Okoliczności sprzyjające usiłowaniom Montluc.—Wojownicza postawa sejmujących.—Ewangelicy zmuszają Henryka do zaprzysiężenia wolności wyznaniowej.—Ucieczka Henryka . str. 1—28.

## ROZDZIAŁ II.

**Bezkrólewie. Panowanie i rządy Batorego.**

Sejm w Steżycy, ogłosiwszy tron za opróżniony, postanawia nową elekcję.—Stronnictwa w narodzie.—Kandydaci do korony polskiej.—Stefan Batory zamyśla o tronie polskim.—Senat obiera królem cesarza Maksymiljana II.—Szlachta ogłasza królową ks. Annę Jagiellonkę a królem Stefana Batorego, pod warunkiem zaślubienia jej, na co senat się zgadza.—Stefan Batory za namową Solikowskiego przechodzi na katolicyzm.—Synod katolicki zatwierdza w Piotrkowie 1577 r. postanowienia soboru Trydenckiego, odrzucone przez senat.—Trzy synody katolickie djecezi warmińskiej wydają kilka uchwał przeciw rozwojowi herezji.—Odrębne sądy duchowne zniesione przez ustanowienie trybunałów, najwyższych sądów świeckich.—Przychylność Batorego dla jezuitów.—Młotach rabuje kościół helwecki w Krakowie 1574 r.—Znieważenie cmentarza ewangelickiego w Krakowie 1575 r.—Surowe rozporządzenie wy-

dane dla utrzymania spokoju. — Prześladowania ewangelików w Wilnie. — Usiłowania wprowadzenia na nowo romanizmu do Inflant i wywołane tem rozruchy w Rydze. — Zgubny wpływ jezuitów na zagraniczne stosunki za czasów Batorego . . . . . str. 29—45.

## ROZDZIAŁ III.

**Dążenia ewangelików do rozszerzenia i ustalenia ugody Sandomierskiej, od zgonu Zygmunta Augusta do wstąpienia na tron Zygmunta Wazy, 1572 — 1587.**

Ewangelicki synod powszechny w Krakowie 1573 r. — Mądre i bogobojne ustawy, dotyczące zasad życia ewangelików. — Synod ewangelicki w Poznaniu 1573 r. — Usiłowania ewangelików polskich do objęcia ugody Sandomierską protestantów całej Europy i do zwołania powszechnego synodu wszystkich ewangelików. — Synod generalny w Piotrkowie 1578 r. — Pierwsze usiłowania ku zerwaniu ugody Sandomierskiej, przez luteran podjęte w Wilnie 1578 r. — Dwaj luterscy duchowni. Gericius i Enoch, starają się zniweczyć ugodę Sandomierską. — Synod powszechny w Włodzisławiu 1583 r. zwołany dla zażegnania kielkującej niezgody. — Gericius nie przestaje podburzać luteran przeciw ugodzie Sandomierskiej. — Daremne próby pojednania na zebraniu w Wilnie. . . . str. 45—60.

## ROZDZIAŁ IV.

**Wybór Zygmunta III Wazy.**

Zrabowanie kościoła ewangelickiego w Krakowie w czasie bezkrólewia. — Zygmunt III Waza obrany królem polskim 1587 r. — Wychowanie królewicza Zygmunta. — Gorliwość Zygmunta dla wiary katolickiej. — Skuteczna polityka Zygmunta III wobec akatolików. — Usiłowania duchowieństwa rzymskiego celem odzyskania dziesięcin i włości. — Usiłowania Zamojskiego celem naprawienia zasady obierania królów udaremnione przez opór biskupów katolickich i samego Zygmunta III. — Synod katolicki w Gnieźnie 1589 r. wydaje kilka uchwał przeciw herezji, które bulla papieska potwierdza i obostrza. — Zniszczenie przez tłum kościoła ewangelickiego w Krakowie. — Ewangelicy zbierają się w Chmielniku celem naradzenia się nad legalnymi środkami obrony. — Drugi zjazd ewangelików, w Radomiu. — Napaść tłumy na dom ewangelika w Krakowie 1593 r. uchodzi bezkarnie. — Daremne usiłowania jezuitów, by powtórzyć w Poznaniu gwałty dokonane w Krakowie. . . . str. 60—72.

## ROZDZIAŁ V.

**Synod ewangelików wszystkich wyznań w Toruniu.**

Niezgoda między protestantami. — Przewódcy ewangelików, zgromadzeni na sejmie w Krakowie 1595 r., postanawiają zwołać synod powszechny



dla utrwalenia ugody Sandomierskiej. — Synod powszechny w Toruniu 1595 r., na który przybyli przedstawiciele ze wszystkich dzierżaw Polski. — Różne listy do synodu tego pisane. — Usiłowania królewskiego wysłannika i kilku innych katolików, by rozproszyć ten synod. — Podwójny cel synodu. — Opór Gericiusa. — Spór między Erazmem Glicznem a niektórymi duchownymi helweckimi. — Poselstwo księcia Ostrońskiego, przywódcy wyznawców kościoła wschodniego w Polsce. — Ponowny zamach komisarza królewskiego. — Gericius, trwający w uporze, potajemnie opuszcza miasto. — Synod postanawia ekskomunikować go — Streszczenie uchwał synodu toruńskiego. . . . . str. 73—89.

## ROZDZIAŁ VI.

### Próby połączenia wyznania ewangelickiego z kościołem wschodnim.

Kościół wschodni. — Teologowie greccy proponują połączenie się z husytami. — Zamiana listów między patriarchą konstantynopolitańskim a teologami luterskimi. — Usiłowania Zygmunta celem połączenia kościoła greckiego z rzymskim. — Synod w Brześciu Litewskim r. 1594 uchwała połączenie kościoła greckiego z rzymskim. — Synod w Brześciu Litewskim r. 1596 zatwierdza połączenie z Rzymem. — Uchwale tej sprzeciwia się większość szlachty i duchowieństwa ruskiego. — Szkodliwe następstwa unji Brzeskiej dla Polski. — Próby połączenia kościoła greckiego z protestantami w Polsce. — Zjazd w Wilnie dla połączenia kościoła ewangelickiego ze wschodnim. — Zapytania postawione przez ewangelików duchownym kościoła wschodniego na zjeździe 1599 r. w Wilnie. — Pierwsze spotkanie duchownych ewangelickich z greckimi. — Drugie spotkanie duchownych ewangelickich z greckimi. — Odroczenie ugody. — Artykuły wiary obu wyznań wspólnie. — Konfederacja szlachty greckiego i ewangelickiego wyznania. — Wyliczenie krzywd wyrządzonych już podówczas niekatolikom . . . . . str. 89—109.

## ROZDZIAŁ VII.

### Wojna domowa, wywołana ogólną niechęcią przeciw królowi i jego doradcom.

Daremne starania akatolików, by drogą prawa otrzymać zadośćuczynienie za krzywdy doznane. — Zgon Jana Zamojskiego 1605 r. niweczy wszelkie nadzieje powstrzymania na drodze pokojowej reakcji katolickiej. — Zebrzydowski przywódca stronnictwa nieprzyjawnego królowi. — Rokoszanie żądają od sejmu zadośćuczynienia za różne krzywdy. — Król daremnie stara się wejść w układy z rokoszanami. — Przygotowania króla i stronników jego przeciw rokoszanom; chwilowa zgoda stronnictw. — Wznowienie rokoszu. — Król przeprosza senat za nieprawne postępowanie swoje, a sejm uchwała ustawy w myśl rokoszan i rozkazuje im złożyć broń. — Król idzie z wojskiem na rokoszan. — Bitwa pod Guzo-

wem przegrana przez rokoszan 1607 r. — Przegrana bitwa pod Guzowem nie uśmierzyła rokoszu. — Rokosz uśmierzony w sposób pokojowy. — Przyczyny niepowodzenia rokoszu . . . . . str. 109—120.

## ROZDZIAŁ VIII.

### Prześladowanie dysydentów wzmagają się.

Złe następstwa wojny domowej dla dysydentów. — Miejscowe prześladowania innowierców. — Kilkakrotne napaści młodzieży i motłochu krakowskiego na ewangelików. — Uczniowie krakowscy napadli 1613 r. na zbor w Aleksandrowicach i dopuścili się tamże wielu gwałtów. — Ewangelicy w znacznej liczbie przenoszą się z Krakowa do Torunia i Gdańska, wskutek czego przemysł i handel w Krakowie upadają. — Prześladowania ewangelików w Krakowie powtarzają się 1620 r. — Zniszczenie kościołów ewangelickich w Poznaniu za namową jezuitów, otwarcie czyn ten sławiących. — Franko otwarcie występuje przeciwko uroczystości Bożego Ciała, za co zostaje uwięziony pod zmyślonym zarzutem chęci zamordowania króla czy biskupa. — Prześladowanie ewangelików w Lublinie i wielu innych miejscowościach. — Sądowe morderstwo Tyskiewicza, mieszczanina z Bielska. — Próby zniesienia wolności druku. — Prześladowanie kościoła wschodniego w Polsce. — Bunt w Mohylowie, wywołany przymusem do unji brzeskiej. — Dyzunicy zgromadzeni na synodzie w Kijowie obierają innych biskupów, niepodległych papieżowi. — Józefat Kuncewicz, arcybiskup połocki, prześladowuje gwałtownie dyzuników. — Leon Sapieha upomina Kuncewicza, by zaniechał prześladowania dyzuników. — Witebszczanie zamordowali Kuncewicza. — Surowe ukaranie tego zabójstwa . . . . . str. 120—135.

## ROZDZIAŁ IX.

### Ogólne uwagi nad panowaniem Zygmunta III.

Kwitnący stan Polski przy wstąpieniu na tron Zygmunta III. — Smutny stan Polski w chwili zgonu Zygmunta III. — Przyczyny tej tak smutnej zmiany. — Nietolerancja religijna. — Zgubny wpływ jezuitów na wychowanie narodowe. — Szkodliwy wpływ jezuitów na piśmiennictwo polskie. — Oplakane skutki nietolerancji religijnej w Inflantach i w Prusiech. — Zgubny wpływ stronnictwa katolickiego na stosunki Polski z ościennymi państwami . . . . . str. 135—144.

## ROZDZIAŁ X.

### Obiór i panowanie Władysława IV Wazy.

Sejm konwokacyjny r. 1632 zatwierdza prawa innowierców. — Innowiercy starają się o dokładne określenie i zabezpieczenie praw swoich. — Du-



chowieństwo rzymsko-katolickie sprzeciwia się spełnieniu tych żądań.— Nierozważne odgrążanie się niektórych ewangelików spowodowało ostateczne odrzucenie ich żądań.— Gustaw Adolf kandydatem do korony polskiej.— Próba ograniczenia wzrostu majątku kościoła.— Biskup łucki Grochowski otwarcie powstaje przeciw prawom innowierców na sejmie 1632 r.—Wniosek jego popierają gorliwsi z pomiędzy katolików, gotowi nawet użyć w tym celu siły zbrojnej.—Staraniem dobrze myślących obywateli zażegnano wybuch wojny domowej, a wyrozumiałość nowego króla uspokoiła obawy innowierców.— Prawość i szlachetność Władysława IV.— Prymas i synod warszawski wzbraniają rozpowszechnienia Biblii ewangelickiej, równocześnie potępiając czytanie Pisma św. przez ogół.—Duchowieństwo katolickie przeszkadza królowi poślubić księżniczkę wyznania ewangelickiego.—Gwałty popełnione w Krakowie na ewangelikach.—Chrześcijańskie zachowanie się franciszkanów względem prześladowanych ewangelików.—Akademyści znieważają zwłoki zmarłej ewangeliczki.—Akademyści, przebrani za pątników, rabują dom ewangelika.—Ciekawe tłumaczenie się tych złoczyńców.—Złoczyńcy ukarani zostali śmiercią.—Ta surowość władzy zapewniła spokój ewangelikom na lat kilka.—Nowe gwałty w r. 1647.—Mieszczanie krakowscy, namówieni przez duchowieństwo rzymsko-katolickie, odmawiają ewangelikom przywilejów obywatelskich.—Prześladowanie ewangelików w Lublinie.—W Wilnie kościół i szkołę ewang., odbudowane po wypadkach 1611 r., zamknięto 1640 roku.—Ciekawe przyznanie się biskupa wileńskiego, gdy żądano odeń ukarania uczniów za popełnione gwałty na ewangelikach.—Biskup wileński obwinia księcia Radziwiłła o świętokradztwo na sejmie 1646 r., ale zarzutu tego nie przyjęto.—Sprawy kościoła wschodniego w Polsce.—Piotr Mohiła założył w Kijowie szkołę duchowną dla księży obrządku wschodniego.—Prześladowania dysunitów. str. 144—170.

## ROZDZIAŁ XI.

### Colloquium charitativum w Toruniu 1645 r.

Nigrinus podaje Władysławowi IV myśl połączenia różnych wyznań chrześcijańskich.—Wyznaczenie Torunia na miejsce przyjacielskich rozpraw między duchownymi różnych wyznań.—Zdania ogółu o tem zebraniu podzielone były.—Przygotowawcze synody ewangelickie, poprzedzające zgromadzenie w Toruniu odbyć się mające.—Socynjanie wykluczeni z obrad, mających się toczyć w Toruniu.—Synod helwecko-czeski w Lesznie wzywa tamże zebrany synod luterański do wspólnego działania.—Witenbersecy teologowie sprzeciwiają się połączeniu luteran z reformowanymi.—Niewykonalność zamierzonego przez Władysława IV połączenia wyznań.—Skład stronnictw religijnych w Toruniu 1645 r.—Porządek rozpraw na colloquium toruńskim, przepisany orędziem królewskim.—Od początku obrad stronnictwa się kłóć; posiedzenia zjazdu kończą się przeto bezowocnie . . . . . str. 170—185.

## ROZDZIAŁ XII.

### Panowanie Jana Kazimierza.

Bunt kozaków.—Elekcja Jana Kazimierza.—Ewangelicy usiłują zabezpieczyć sobie wolność wyznania.—Wojna z kozakami.—Uspokojenie buntu kozackiego udaremnione przez duchowieństwo rzymsko-katolickie.—Wojna z Moskwą r. 1654.—Wojna ze Szwecją i powody, które ją wywołały.—Szwedzi wkraczają do Polski, a wielu malkontentów przyłącza się do nich.—Jan Kazimierz opuszcza Polskę, niemal całą zajętą przez szwedów.—Niesprawiedliwy zarzut, jakoby ewangelicy mieli poddać Litwę szwedom.—Miasta Prus królewskich, jakkolwiek ewangelickie, zachowują wierność Janowi Kazimierzowi.—Pycha króla szwedzkiego odstręcza odeń polaków.—Konfederacja w Tyszowcach.—Szwedzi następują z Polski.—Szwedzkie wojska okrutnie obchodzili się z duchowieństwem rzymsko-katolickiem w Polsce.—Ewangelików obwiniają pisarze katolicy o sprzyjanie uciskowi szwedów.—Spalenie Leszna.—Prześladowanie ewangelików w Krakowie.—Pokój w Oliwie 1660 r., mający zapewnić ewangelikom swobodę wyznania, pozostaje martwą literą wobec wzmagającego się fanatyzmu katolików.—Stan protestantyzmu w Prusach królewskich . . . . . str. 185—205.

## ROZDZIAŁ XIII.

### Wewnętrzny stan zborów ewangelickich w Polsce.

Przyczyny wpływające na wewnętrzne urządzenie zborów ewangelickich w Polsce.—Duchowieństwo ewangelickie w Polsce podzielone na trzy odrębne prowincje.—Superintendenci.—Seniorowie duchowni okręgowi.—Conseniorowie.—Proboszczowie, djakoni, lektorzy.—Seniorowie świeccy.—Synody.—Braki w ustroju kościoła ewangelickiego w Polsce.—Helweckie wyznanie najbardziej wpływowo w Polsce.—Podział kościoła helweckiego w Małopolsce na dystrykty.—Liczba zborów ewangelickich w Polsce.—Zbory ewangelickie na Litwie.—Zbory ewangelickie w Wielkopolsce.—Ustrój wewnętrzny i karność braci czeskich.—Przekład Piśma Świętego na język polski.—Szkoly ewangelickie w Polsce.—Szkola w Lesznie.—Drukarnie ewangelickie w Polsce.—Piśmiennictwo ewangelickie w Polsce . . . . . str. 205—252.





## SPIS ILUSTRACYJ.

---

|                                                                                                                                   | <i>Str.</i> |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------|
| Zburzenie „Brodu“ (kościół ewangelickiego) w Krakowie . . . . .                                                                   | 37          |
| Faksymile listu litwinów w sprawie prześladowań religijnych . . . . .                                                             | 40          |
| Mikołaj Radziwiłł Rudy † 1584 r. . . . .                                                                                          | 50          |
| Krzysztof Radziwiłł Piorun † 1603 r. . . . .                                                                                      | 57          |
| Krzysztof Monwid Dorohostajski † 1615 r. . . . .                                                                                  | 76          |
| Kościół w Klejdanach, fundowany w r. 1624 . . . . .                                                                               | 124         |
| Ławka kołaforska Radziwiłłowska w kościele Kiejańskim . . . . .                                                                   | 125         |
| Kościół w Kielmach, fundowany w r. 1615 . . . . .                                                                                 | 126         |
| Wnętrze kościoła kielmeńskiego . . . . .                                                                                          | 127         |
| Krzysztof Radziwiłł † 1640 r. . . . .                                                                                             | 151         |
| Zbór wileński w r. 1682 . . . . .                                                                                                 | 164         |
| Książę Janusz Radziwiłł † 1655 r. . . . .                                                                                         | 173         |
| Zbigniew Gorajski † 1655 r. . . . .                                                                                               | 178         |
| Książę Bogusław Radziwiłł † 1669 r. . . . .                                                                                       | 187         |
| Gerhard Denhoff † 1649 r. . . . .                                                                                                 | 188         |
| Nakrycie na kielich z XVI wieku . . . . .                                                                                         | 206         |
| Nakrycie na kielich z pierwszej połowy XVII wieku . . . . .                                                                       | 207         |
| Nakrycie na kielich z XVIII wieku . . . . .                                                                                       | 208         |
| Nakrycie na ołtarz z białego atlasu z haftami kolorowymi (wiek XVII),<br>makata z XVII w. i naczynia komunijne z XVIII w. . . . . | 209         |
| Patena do komunji świętej z r. 1618 z polskim napisem . . . . .                                                                   | 210         |
| Srebrny wyłaczany kielich i konewka z XVII w. . . . .                                                                             | 211         |
| Podwójny portret Jana i Jakóba Potockich († 1611 i † 1612) . . . . .                                                              | 240         |
| Ks. Gilowskiego „Wykład katechizmu“ . . . . .                                                                                     | 244         |
| Papopompe (wzór druku panowieckiego) . . . . .                                                                                    | 245         |
| Cenzura (wzór druku oszmiańskiego) . . . . .                                                                                      | 246         |





Przedruk techniką fotooffsetową  
wykonany we Wrocławskich Zakładach Graficznych  
z egzemplarza udostępnionego  
przez Bibliotekę Narodową w Warszawie  
(nr sygn. BN 67381).

Wydano w nakładzie 2000 egzemplarzy  
na zamówienie Zrzeszenia Księgarstwa.

Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe  
Warszawa 1986

**WAIF**  
*Reprint*